

Loğman Rəşidzadə

(əvvəli ötən saylarımızda)

Böyük bir nəslin tərbiyəsi belə şəxsiyyətlərin abidə statuslu tərcümeyi-hallarından, əsərlərindən keçir. Çox xoşdur ki, bizim Azərbaycan mütəfəkkirləri, fikir, ideya mücahidləri bu savaşda zaman-zaman öndədir. Belə məqamda Mirzə Cəlili xatırlamamaq olmur. Onun əsərləri ilk andan Şərq səmasında şimşək olaraq çaxdı, qırmızı qışqırıq kimi hamını silkələdi. Öz çılpaq həqiqətləri, cəsarətli ittihamlarıyla üzü-pərdəli (utancaq) Şərq üzüqırmızı Qərbi belə, çaşırdı.

C.Məmmədquluzadənin bütün əsərlərində bəzəkli-düzəkli yalana qarşı bəzəksiz-düzəksiz permanent bir cihad var. Onun hekayələri, pyesləri, ən nəhayət, "Molla Nəsrəddin"-i Şərqin bütün sirr pərdələrini açıb qaranlıq nəsnələrə gur işıq salan əbədi bir nur mənbəyidir. Elə bir işıq nəhridir ki, sanki bütün yalanlar onun önündə utanır, əriyib gedir, illüziyalar yox olur. Onları oxuduqca hər bir insan özü-özünü sanki bir daha tanıyır, kəşf edir, bu səmimiyyət ehramı qarşısında zahiri və batini paradokslarına görə xəcalət çəkir. Xüsusən, "Ölülər" bu yalan dünyaya büsbütün meydan oxuyan bəşəri bir düşüncədir. Mirzə Cəlil burda çox irəli gedir, elə nəsnələrə əl gəzdirmir ki, insan taleyində həyatın fəniliyi və ölümün sirri də kinayə içərisində əriyib gedir. Budur mu bizim həyat amalımız, yaşam məqsədimiz? Adi bir ucqar Şərq məmləkətində cərəyan edən hadisələr nə qədər ümumidir, nə qədər dünyəvi və geniş areallıdır! Yəni Şeyx Nəsrullahla, Hacı Həsənlə və başqaları ilə dünyanın hər hansı nöqtəsində yaşayan hər hansı sivil bir vücutda - dövlət xadimi olsun, populyar siyasətçi, yaxud mədəniyyət xadimi, inkişaf etmiş biznesmen olsun, fərq varmı?.. Üst-baş, geyim-keçim, həyat tərzii başqa-başqa ola bilər, bəs iç, daxili yaşantılar? Hamısı bir deyilmi? Hacı Həsən axirətin cənnət illüziyasıyla lotu Şeyx Nəsrullahın toruna düşdüyü kimi, müasir sivil vücutlar bu dünyanın cənnət xülyaları ilə bir-birini azmı tora salır, bir-birinə azmı duzaq hörürlər? Yalan, hiylə, fırıldaq, siyasi şül-lerlik, iqtisadi şarlatanlıq baş alıb gedir. Təfəkkür, düşüncə, yaşantı, hiss və duyğular eynidir, forma başqadır, icra mexanizmi fərqlidir. Təsadüfi deyil ki, yuxarıda yeni konstitusiyayı dikte edəndə Napoleondan iqtibas etdiyimizin daha kolo-

ritli variantı Mirzə Cəlildədir, "Ölülər"dədir. Hacı Əhməd kənd əhliylə söhbətdə xamliq edir, hissə qapılıb Azərbaycan dilində danışanda daha usta, təcrübəli və hiyləgər Şeyx Nəsrullah alıcı quş kimi onun üstünə şığıyır, dümsükləyib ayıldır: **"Ərəbcə de, ərəbcə..." - dikte eləyir. Yəni anlamasınlar, çaşıdır, aldat, qoy dediklərini başa düşməyib heyətdə qalsınlar.** Şədevrdir, deyilmi? Mirzə Cəlil dahiliyi, bax, budur! Təkcə bu öləri epizod cild-cild romanlara deyər. Yalana, yağmaya, hiyləyə, riyaya bundan böyük sarkazm?! Ümumiyyətlə, qeyd etdiyimiz kimi Mirzə Cəlilin bütün yaradıcılığı, xüsusən "Ölülər" yalan və rıyanın ifşasında barometrdir. Burada hər şey yalandır. Kənd camaatı Hacı Həsənlərin, Mir Bağır ağaların, kimlərin, kimlərin həyatı başdan ayağa yalan və fənidir. Onların oturuş-duruşu da, məişəti də, bir-birinə münasibətləri də, möminliyi, ibadəti, fanatik din sevdası, Allah məhəbbəti də, bir sözlə, həyat tərzii, düşüncə və ideyası da saxta və illüziyondur. Hətta Kəfəli İsgəndər də yalan içində yalandır. Burada bir həqiqət var - Şeyx Nəsrullah və onun qurub quraşdırdığı qəbristanlıq oyunu. **Odur ki, yaşayan, nəfəs alan, gəzib-dolaşan "ölülər" ilk dəfə qəbristanlıqda həyatın sərt üzüylə, həqiqətlə rastlaşanda fikirləşməyə gədlər. Bəli, insanı yalnız və yalnız həqiqət fikirləşməyə vadar edir...**

Sonrakı dövrlərdə, müasir yazıçılarımızın əsərlərində yalanın ifşasına həsr olunmuş nümunələr kifayət qədərdir. Lakin bunlardan birinin, Üzeyir bəyin "O olmasın, bu olsun" musiqili komediyasının və eyni adlı filmin üzərindən, sadəcə, sükutla keçmək qeyri-mümkündür. Müasir kino sənətimizin şədevrlərindən olan "O olmasın, bu olsun" filmi ədəbi-kulturoloji strukturundan tutmuş sosial rüşeyminə qədər yalana, saxtakarlığa bir parodiyadır. Filmdə hər şey yalan və illüziya üstündə köklənib. Hamı oyundadır, hər kəs öz rolunu ifa edir. Sanki illüziyon bir səhnəyə tamaşa edirsən. Lakin elə əsl həyat bu deyilmi?.. Əslində, Rüstəm bəydən, qoçu Əsgərdən tutmuş, Hambala qədər hamı öz oyununu oynayır. Baş oyunçu isə, şəksiz, Məşədi İbaddır. Onun malı, pulu, varı, dövləti başından aşır, topdağıtmaz dükanı var. Özü də namxuda, cavan oğlandan da qıvrıqdır. Əlli yaşın içərisində olsa da, sağlamdır, gümrahdır, hətta özünün nəzərində gözəldir, şəvə saq-

qalında dərmana axtarsan, bir dənə belə, ağ tük tapmazsan, xülasə, min cavana dəyən bir kişidir. Bəs cavan qız almaq eşqinə kim düşməlidir? Burada, ilk baxışdan həqiqət axtarmaq olar. Axı, tarixən belə olub. Bütün varlı-hallı kişilər cavan qız eşqinə düşməmişlərimi? Bu ənənə indi daha sürəkli davam etmirmi? Bu anda Məşədi İbad həqiqət daşıyıcısı kimi qəbul edilə bilər. Amma belə deyil.

Üzeyir bəyin böyüklüyü ondadır ki, bu adi qızalma oyunundan bədii vasitə kimi istifadə edərək cəmiyyətdə yalanın etimologiyasına gedir, anatomik köklərini araşdırır. O, həyatın büsbütün yalan üstündə kökləndiyini əlvanlılığıyla göstərir. Hər şey pulun peykinə çevrilir, hamı pərvanə kimi onun ətrafında fırlanır. İntellektlər, ziyalılar, qoçular, gələcək qaynata Məşədi İbadı ahənrüba kimi bürüyür, pul qoparmaq üçün onun başına dolanırlar. Hətta Hambalın Məşədiyə sədaqətinin mayasında da bir abbası dayanır. Gülnaz da bir başqa cür illüziya dolu xəyal içindədir. Cavan student indi onun üçün öz gəncliyi, cazibədarlığı ilə maraqlıdır. Lakin bu cavanlıq və cazibədarlıq öteridir, illüstrativdir, deməli, illüziya və yalandır. Bir azdan sonra həyatın sərt dönüşləri ilə üz-üzə gələndə, ən adi məişət qayğılarının caynağında çabalayanda Sərvərin cavanlığı da, gözəlliyi də ilğim kimi yox olacaq, belə anlarda Sərvərə nifrət eləməyə min bir səbəb tapılacaq və Gülnaz, təbii ki, Məşədi İbadın xiffətini çəkəcək. Axı insan təhtəlsür şəkildə olsa da, nə vaxtsa həqiqətlə, realılıqla üz-üzə dayanmalı və onu etiraf etməli olur. Amma, gələn görək, belə məqamda Məşədi İbad onu qəbul edəcəkmi?.. Çox çətin! Axı, Məşədi İbad da öz həqiqətini tapmışdır - Sənəmi. Məşədi İbad kimi pragmatik bir tacir üçün bundan real seçim nə ola bilər? Sənəm təhtəlsür şəkildə olsa da, hiss edirdi ki, Gülnazın Sərvərə ərə gətməsi onun da bəxtinin açılmasına səbəb ola bilərdi. Məşədi İbadın altdan-altdan müştəri baxışları, açıq eyhamları bu gümmanı bir az da qətiləşdirirdi. Son anda belə də olur. Necə deyərler, pişiyin könlü samanlıqdaydı, it də qovub saldı ora. Sənəm öz oyunu ilə Məşədi İbadın illüziyasına son qoyur, onu həqiqətinə qovuşdurur. Dairə qapanır. Bir-birinin boyuna biçilmiş illüziyalar həqiqət donunda zühur edir. **Və beləliklə, həyatın, cəmiyyətin hər küncündən, hər bucağından bu həqiqətin simvolu**

İnsanlar həqiqət yox, onları yaşadacaq illüziya axtarırlar.

Anais Nin

kimi pul boylanır. Əsərdə baş qəhrəman rolunda da puldur. Bütün illüziyalara rəğmən pul, mal, dövlət həqiqət biçimində, öz təbii libasında baş qəhrəman kimi yenilməzdir, dəyişməz mövqeyini, realist atributunu qoruyub saxlamaqda baqıdır, həyatı substansiyasında əzəmətlidir.

Nəfsi-əmmarə, yoxsa nəfsi-mütməinə?..

İnsan yalnız xarici əlamətlər sistemi əsasında təsəvvür edilə bilməz. Hər bir insanın özünəməxsus oxunmayan, bilinməyən, görünməyən zəngin daxili aləmi vardır. İnsan daim özünüaxtaran və sınayan varlıqdır. Onun mahiyyətini yalnız sosial amillərlə izah etmək faktiki olaraq şəxsiyyətin daxili aləminin, ruhi varlığının orijinal xüsusiyyətlərini inkar etmək və onun daxili sərbəstliyini, azadlığını nəzərə almamaq deməkdir. Bu da yalanla həqiqətin arıdılıb- arınmasında maneələr törədir. Dini-fəlsəfi fikir tarixində insan lap əzəldən, başqa sözlə, yaranışdan üç əsas elementdən - bədən, ruh və nəfsin (iradə) vəhdətindən ibarət olan varlıq kimi təqdim edilir. **"İnsanın bütün fiziki və mənəvi həyatının, o cümlədən səadətətin əsasını ehtiraslar təşkil edir. Ehtiras ruhun vəziyyəti və hərəkətidir. Ehtiras xarici mühit hadisələrinin və daxili orqanların təsiri altında yaranır" (Rene Dekart).**

Bəli, dünyanı ehtiraslar idarə edir. Ehtiras inkişaf və tərəqqi amilidir. Belə də demək mümkündür ki, ehtiras insan enerjisinin mənbəyi, daxili təkamülün cəvheri, mayası və hərəkətverici qüvvəsidir. Böyük alman yazıçısı **Teodor Momzen də təsadüfən demirdi: "Gələcəyi idrak yox, ehtiraslar qurur"**. Ehtirasın da mənbəyi, həyatverici qüvvəsi nəfsdir. Nəfssiz ehtiras yoxdur və nəfsin reallaşması təzahürü də ehtirasdır. Beləliklə, onlar bir-birinin bətnindən yaranır, bir-birini təyin edir və yaşadır. Tarixən nəfsin Xeyir və Şər törəmələrindən az bəhs edilməyib. Əslində bəşər tarixi bu qüvvələrin mübarizəsinə söykənir. Nəfsin nəfslə mübarizəsi insanlığın formalaşması barədə ən ibtidai təsəvvürlərdən tutmuş, axirət haqqındakı nağıl və dastanlara qədər gedib çıxır. Nəfsin polyar soyuqluğu və tropik istiliyi insan üçün daim sınaq məqamı ol-

muş və onu zaman-zaman mübarizələrə kökləmişdir. Nəfs təkcə pis əməllər bələdçisi yox, həm də ruhun təlatümü, təcallası üçün də bir vasitədir, sınaq anıdır, məqsədə yönəldən təkan, istinad nöqtəsidir.

İslamda nəfs haqqında xüsusi təlimlər yer alır. İrfan alimləri onu belə xarakterizə edir: **"İnsan daxilində iradə hərəkət, hiss və həyat qüvvəsi olan zərif substansiya"**. Təbii ki, nəfsi tamamilə yox etmək mümkün deyil (buna ehtiyac da yoxdur), lakin onu idarə etmək, mənfi istək, arzu və tələblərdən təmizləmək, daha xeyirxah niyyətlərə istiqamətləndirmək olar. İbn Sina yazırdı: "Hər bir nəfs dünyaya gələn zaman fəzilətlərdən boş olar". Eləsə bəs biz, öz müdrik ideyalarımızla, xeyirxah əməllərimizlə niyə onu fəzilətlərlə doldurmayaq? Allah insanı bəs nə üçün kamil və failimuxtar yaradıb?.. İbn Sina bu xüsusa yeni tezis irəli sürür: **"Niyyət əməlin əsasıdır"**. Demək çıxış yolları tükenməzdir. Nəfsimizi xoş niyyətlərə yönəltməliyik. İbn Sina bunun da yollarını nişan verir: **"İbadətin (bunu belə də başa düşmək olar: özünü-tərbiyənin, özünü-dərkin) davamlı icrası ilə nəfsi qüvvələr əql qüvvəsinə tabe olur"**. Bu, özünü-tərbiyə prosesidir, daxilən təmizlənmə, mənəvi, əxlaqi və əqli kamillik məqamıdır. Belədir iradə güclənir, bütün nəfs mülkü eyni bir sağlam qüvvədən əmr alır. Demək, güc, qüvvət nəfsdədir, enerji mənbəyi odur, insanı tərpədən, yönəldən, səfərbər edən, arzu və istəklərini bir məcraya istiqamətləndirən odur. Hansı güc, qüvvə, enerji təbiətiən aşib-daşan, dəlisov, dağıdıcı olmur? Sel suları bir məcraya yönəldilməsə hər şeyi ağzına alıb aparar. Atomdan, zənginləşdirilmiş urandan elektrik stansiyası da yaratmaq olur, dağıdıcı silah da. Nəfs də belədir. Sadəcə onu bir məcraya yönəltmək, daha xeyirxah məqsədlər üçün istifadə etmək lazımdır. Bəli, həqiqət nəfsdədir, onun iradə gücündədir. Əsas meyar isə hər hansı bir şeyin yaradılışdan Yaradanla hansı formada rabitədə olmasındadır. Hər şey ilahi iradəyə daha səmimi, daha təbii və həqiqət üstündə yaranıb köklənir. Biz insanlar öz xəbis niyyətlərimizlə bütün bu nəsnələrə yalan donu biçir, Allah iradəsinin əleyhinə gedirik.

(ardı gələn sayımızda)